УДК: 94(477.7+430):314.151.3-057.56-054.74:343.819.5 «1942/1945» **DOI**: 10.26661/zhv-2019-1-53-21

Від примусової до рабської праці: остарбайтери південної України та їх «Танго зі смертю» у концтаборах Третього рейху

А. А. Погорєлов
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського
pogorielov81@gmail.com

Ключові слова: остарбайтери, Південна Україна, рабська праця, Аушвіц, Бухенвальд, Гросс-Розен, Маутхаузен, Нойєнгамме, Равенсбрюк.

На основі неопублікованих архівних документів особового походження (фільтраційні справи та спогади репатріантів) досліджуються основні причини ув'язнення цивільних примусових працівників Південної України у концтаборах Третього рейху та їх повсякдення в умовах рабської праці. У підсумку автор дійшов висновків, що основними причинами втрати статусу «цивільний працівник» і як наслідок – ув'язнення остарбайтерів у концтаборах стали: належність у минулому до комуністичної партії, наявність близьких родичів – радянських активістів; антинацистська політична активність (участь у підпільних групах, усна агітація тощо); невдалі спроби індивідуальних або колективних втеч; зухвала поведінка чи індивідуальна непокора моральному та фізичному приниженню (побиття майстрів, охоронців); системні крадіжки продуктових товарів, речей та ін. Спогади очевидців розкривають антилюдський режим утримання та експлуатації бранців у найбільш сумновідомих нацистських концтаборах, масові вбивства, смертність серед людей через виснаження, хвороби, а також містять історії успішного порятунку уцілілих.

From Forced to Slave Labor: Ostarbeiters of Southern Ukraine and their "Tango with Death" in Concentration Camps of the Third Reich

A. Pogorielov
Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

Key words: Ostarbeiters, Southern Ukraine, slave labor, Auschwitz, Buchenwald, Gross-Rosen, Mauthausen, Neuengamme, Ravensbrück.

On the basis of unpublished archival documents of personal origin (filtration files and memoirs of returnees), the main reasons for the incarceration of civilian forced laborers of Southern Ukraine in the Third Reich concentration camps and their daily existence in slavery are investigated. As a result, the author has come to the conclusion that the main prerequisites for the loss of civilian status and, as a consequence, the detention of Ostarbeiters in the Third Reich concentration camps were the following: belonging to the Communist Party in the past or having close relatives who were Soviet activists; anti-Nazi political activity during forced labor (participation in underground groups, oral agitation, etc.); unsuccessful attempts of individual or collective escape; aggressive behavior or individual disobedience to moral and physical humiliation (beating of masters, guards); systematic theft of groceries, things, etc. Due to the specifics of the investigated ego documents, the author has not been able to find information on the imprisonment of forced laborers for antisocial behavior (same-sex relations, prostitution, etc.), sexual relations between representatives of the "Aryan race" and Ostarbeiters, exercise of religions prohibited in the Third Reich, etc. However, there is no doubt such cases took place.

The chances of the slaves to survive in the conditions of slave labor came to naught. Witnesses' recollections reveal the anti-human regime of detention and physical exploitation of Ukrainian prisoners in the largest Nazi concentration camps, mass killings, mortality among people through exhaustion, diseases, etc. Some of our compatriots managed to get through the infamous concentration camps as well as death camps; they had to build top-secret facilities, witness the events the participants of which had been doomed to death by the Nazis. It was only through a happy coincidence that the rapid advances of the Soviet or Allied armies managed to save people.

Одним з магістральних напрямків у наукових студіях, присвячених подіям Другої світової війни, є дослідження історії рабської праці представників різних національностей у концентраційних таборах Третього рейху. Незважаючи на наявність значного наукового доробку як закордонних, так вітчизняних вчених, український контекст проблеми окреслений недостатньо.

Більшість авторів цілком природно фокусували свою увагу в регіональному вимірі на дослідженні мікроісторій найбільш постраждалих від нацизму категорій населення: радянських військовополонених, учасників радянського та націоналістичного підпільно-партизанського рухів, етнічних груп та ін. [1-11]. Попри солідні напрацювання вітчизняних дослідників, й досі не існує притомної статистики про кількість українських цивільних примусових працівників, які карались у нацистських концтаборах, а, отже, й розвідки у цьому напрямі є актуальними. Як слушно зауважила Олеся Ісаюк, тема, пов'язана з долею українських невільників, загалом продовжує бути «білою плямою» через ряд причин: малі шанси на виживання; українці не відображені в окремій нацистській статистиці (зазначались «росіянами» чи «поляками»); частина потерпілих потрапила у повоєнний період до таборів ГУТАБу, звідки вже не повернулась [12].

На дефіцит джерел, що висвітлюють долю остарбайтерів у нацистських концтаборах, вказує і один з найвідоміших німецьких дослідників Бернхард Штребель. На його думку, у концтаборі Равенсбрюк імовірно була велика кількість остарбайтерок, але справи з наявністю джерельної бази для реконструкції їх доль є значно гіршими, ніж із дослідженнями повсякдення радянських жінок-військовополонених [13, с.91-92].

У дисертаційних дослідженнях останнього десятиліття, у яких на основі різних комплексів джерел з історії українських цивільних примусових працівників висвітлювалась дана проблема у локальному розрізі, поза увагою авторів залишились мотиви ув'язнення остарбайтерів у нацистських концентраційних таборах та щоденна боротьба за виживання в умовах екстремального насильства [14-17].

Нині, коли більшість в'язнів нацистських концтаборів відійшли у кращі світи, чи не єдиними джерелами дослідження цього питання лишаються документи особового походження. Попри те, що українські архівосховища містять значний масив матеріалів (фільтраційні справи, опитувальні листи, спогади, світлини), що часом досить детально висвітлюють непросту долю колишніх примусових працівників, вони недостатньо опрацьовані істориками й донині, а отже й зрушення у вирішенні даної проблеми ще попереду.

Автор ставить за мету на основі архівних его-документів, що утворились у процесі повоєнної репатріації населення, висвітлити основні причини ув'язнення цивільних примусових працівників Південної України у концтаборах Третього рейху та їх повсякдення в умовах рабської праці.

Вивчення архівних матеріалів особового походження засвідчує, що одними з головних передумов ув'язнення цивільних примусових працівників у концтаборах були будь-які прояви антинацистської політичної активності, належність до ворожих окупаційному режиму партій, наявність родичів, які були радянськими активістами чи членами комуністичної партії у минулому, антинімецька агітація або зухвала поведінка під час арештів. Відомо, що весною 1942 року представники місцевих окупаційних адміністрацій, серед яких були й репресовані радянською владою у 1930-х роках громадяни, під час перших наборів працівників для відправки на примусові роботи до Третього рейху інколи відправляли близьких родичів радянських активістів чи членів компартії, якщо до того часу їх не стратили чи не ізолювали представники поліції безпеки та СД. Потрапивши до трудових таборів, вони становили інтерес для представників гестапо, «спілкування» з якими часто закінчувалось ув'язненням «до кінця війни». Саме так сталось із Леонідом Красніковим, який з початку нацистської окупації і до весни 1942 року мешкав у с. Благодатне Лисогірського району (нині – Первомайський)[18, арк. 24зв]. У травні 1942 року до батьківського будинку прийшли два поліцейських і забрали його до дільниці, що розташовувалась у будівлі пивзаводу на території села. Після двотижневого перебування під вартою його відвезли на підводі до м. Первомайська. Декілька діб сидів у зачинених залізничних вагонах разом з іншими громадянами, а згодом ешелоном був відправлений до Австрії. На думку Леоніда Краснікова, причиною арешту стало те, що його батько Федір Юхимович Красніков був ініціатором створення колгоспу під час колективізації у кінці 1920-х років. Про цей факт місцеві мешканці повідомили окупаційній владі.

Орієнтовна у червні 1942 року Леонід Красніков потапив до м. Грац, де перебував у цивільному таборі. Через два-три дні його викликали до гестапо, що розташовувалось за межами робочого табору в місті. Під час допиту двоє слідчих

розпитували про його особисті дані, цікавились батьком та його місцем перебування. Покази записувались. Запитували також, чи був він комуністом та ін. Леонід Красніков нічого не відповів, а плюнув в обличчя гестапівцю. У результаті такої зухвалості його побили та посадили до камери-одиночки, де довелось просидіти 21 добу. Згодом його на «чорному вороні» у супроводі охорони відправили до концтабору Маутхаузен, куди прибув у липні 1942 року [18, арк. 25; 25зв].

Цивільного штурмана Миколу Георгійовича Рибальченка війна застала у гирлі Дунаю на судні Одеського морського пароплавства на посаді другого помічника капітана. Після повернення до Одеського порту вся команда була списана, а судно перейшло у розпорядження військового командування. У результаті різних перепризначень Микола Георгійович зрештою потрапив у порт Феодосія [19, арк. 4]. Оскільки радіозведення повідомляли про бої під Перекопом, на його думку, небезпеки не було. Микола Георгійович жив у порту на несамохідному судні №310, очікуючи на подальші вказівки. Поруч стояло ще одне судно №355 з бензином, на якому він розраховував залишити порт у випадку небезпеки. Несподівано у ніч на перше чи друге листопада у порт зайшов буксир «Семенз», що потопив всі дрібні буксири, підпалив баржі №310 і №355, взяв частину портового і міського майна та вийшов у море.

З наближенням німецької армії розгублені цивільні люди пробували самотужки пройти на Керч (єдиний вихід на переправу), але шлях виявився відрізаним: натовп завернули ворожі автоматники на мотоциклах [19, арк. 4зв]. У таких умовах Микола Георгійович третього листопада 1941 року разом з усіма потрапив в оточення у м. Феодосії [19, арк. 1]. Радянських солдатів розпізнавали за підстриженим волоссям та ізольовували у таборі для військовополонених [19, арк. 4зв].

14 листопада 1941 року, показавши свої цивільні документи, отримав дозвіл на повернення до Миколаєва. Тридцятого листопада він прибув до місця призначення та мешкав у себе вдома, ухиляючись від роботи близько чотирьох місяців. Згодом його викликали на біржу праці, де пройшов медкомісію, а 25 березня 1942 був вивезений до Німеччини [19, арк. 5].

До м. Кенігсберг прибув другого квітня 1942 року, де потрапив на роботу до суднобудівної фірми «Шихау». Проте вже 19 травня він з товаришами втік. На польсько-німецькому кордоні утікачів зловили поляки та відправили назад до міста, де просидів у тюрмі 42 доби. Звіди переведений у штрафтабір під Тільзіт (нині – російське місто Совєтск Калінінградської області, автор), у якому пробув ще 42 дні. Згодом його направили на цегляний завод до м. Цигельберг, де перебував до 15 листопада 1942 року.

Згодом у складі 1500 осіб під охороною був перевезений до Берліну. Там працював на фірмі «Вольф» з 19.11.1942 до 15.01.1943 р. Завершивши роботу на вказаному об'єкті, через біржу праці 23 січня 1943 року отримав призначення на текстильну фабрику [19, арк. 5; 2зв], де проробив до дев'ятнадцятого травня 1944. У Берліні мешкав у таборі «Адлерсхоф». Фабричне керівництво називало Миколу Геогрійовича «комісаром», а товариші по табору звали «Лисий». Саме під час роботи на столичній фабриці його, як російського інтелігента, який підлягав ізоляції за політичними мотивами, було заарештовано [19, арк. 5зв]. У гестапо Берліна Миколі Георгійовичу інкримінували обвинувачення в антинімецькій агітації серед робітників фабрики та приховуванні крадіїв. Допити супроводжувались побиттям. Спочатку знаходився у тюрмі на вулиці Гроссе Гамбургер штрассе, потім – Оранієнбургер штрассе №31 [19, арк. 2зв]. Потім перекладач ув'язненому прочитав наступне: «За агітацію проти Німеччини, що проводилась серед робітників фабрики, підлягає ізоляції до кінця війни у концтаборі». Після підпису про ознайомлення зі змістом документа гестаповець гумкою стер абзац тексту звинувачення та написав у його присутності щось інше, але прочитати вже не дав. Після цього Миколау Георгійовича відвели до тюрми, а наступного дня відправили до концтабору Бухенвальд [19, арк. 3].

Цивільних примусових робітників часто ув'язнювали у концентраційних таборах через їх невдалі спроби колективної чи індивідуальної втечі, бо, як свідчать его-документи, такі зусилля у більшості випадків були марними: через незнання мови, місцевості, відсутність документів, відмінність у зовнішньому вигляді, густу мережу поліцейських постів та активістів гітлерюгенду втікачів досить швидко ловили. «Тяжкість злочину» визначалась на допитах у гестапо. Вочевидь, подальша доля людини залежала від поведінки ув'язненого у тюрмі та вміння під час слідства переконливо пояснити причини втечі працівникам гестапо. За результатами «спілкування» частину східних працівників одразу відправляли до концтаборів. Так, Валентин Тимофійович Коваленко у 1942 році депортований із с. Галаганівка Снігурівського району до м. Розенберг. Звідти потрапив працювати на фабрику, де по 12 годин на добу тачкою вивозив залізну стружку з-під станків. Через нестерпні умови втік і переховувався

упродовж чотирьох днів. Коли його затримали, то посадили до тюрми м. Кракова. Там перебував в одиночній камері близько двох місяців. Звідти відправили прямо до концтабору Аушвіц [20, арк. 1зв].

Проте не всіх громадян, які здійснили втечу, одразу кидали до концтаборів. Дослідження персонального досвіду багатьох примусових працівників показує, що окремі громадяни на довготривалих допитах змогли переконати, що «відстали від ешелону», «тікали, бо табір розбомбила союзна авіація», «тікали через погане ставлення господарів», а декого звільняли, бо ті погоджувались на співпрацю з гестапо та ін. Імовірно, через такі обставини цю категорію втікачів «пробачали» та відправляли до штрафтаборів, де вони відбували покарання. Потім їх повертали на попереднє місце роботи чи переводили до інших підприємств, міст чи навіть регіонів. І лише у випадку повторення грубих порушень нацистського законодавства щодо східних працівників, зрештою їх замикали у концтаборах «для перевиховання». Наприклад, Андрій Микитович Андрющенко 29 травня 1943 року разом з іншими мешканцями Херсонщини відправлений до Німеччини. У м. Пархім отримав призначення на роботу до м. Гамбурга, в якому, пропрацювавши у порту на посаді вантажника упродовж п'яти місяців, здійснив втечу з Григорієм Ведшицьким та Дмитром Письменним. Того ж дня, коли сміливці переправлялись через р. Єльбу, їх схопила поліція та відправила до м. Ганновера [21, арк. 62]. Там тяжко працював близько двох місяців на розбивці чавуну, потім повернувся на попереднє місце роботи. Через деякий час під час завантаження продуктів Андрій Микитович здійснив крадіжку сала. Після інциденту його повторно заарештували та посадили до тюрми у м. Гамбург, де пробув 1,5 місяці. Зрештою його перевели до міського штраф табору. Звідти після відбуття місячного покарання у групі, до якої входила 41 особа, відправлений до концтабору, що знаходився на відстані декількох десятків кілометрів від м. Гамбурга [21, арк. 62зв].

Системні крадіжки продуктів харчування, карток на різні товари, різноманітних речей також ставали підставою для ізоляції таких примусових працівників «до кінця війни». Для більшості остарбайтерів такі злочини – вимушений крок, оскільки в умовах неякісного і мінімального пайку, голоду, виснажливої праці, недостачі одягу чи зароблених коштів люди мусили виживати у тяжких реаліях військового часу. Петро Іванович Слонь (Снігурівський район) у червні 1942 року потрапив до м. Гюстров (земля Мекленбург-Передня Померанія – автор), працював на одній з фабрик до березня 1943 року. Через крадіжку потрапив до «штрафбригади». Працюючи там, він 22 березня самовільно пішов з роботи на дві години до складу, де намагався зламати замок від дверей. У зв'язку з цим його заарештувало гестапо, згодом відправило «на перевиховання» до концтабору Нойєнгамме (Гамбург) [22, арк. 67].

Звичайно, пряма дорога до концтабору очікувала й на тих цивільних примусових працівників, які вдавались до індивідуального чи колективного спротиву шляхом побиття охоронців табору чи майстрів на виробництві, участі у підпільних організаціях та ін. Олександр Андрійович Дяченко (с. Новокандакове Снігурівського району) восьмого жовтня 1942 роцку разом із Фросею Глущенко, Миколою Копиловим, Ніною Стельмах, Григорієм Вороною, Анною Сорокою депортований до Франкфурта-на-Одері. Після отримання документів їх відправили до польського м. Крістіантштадт/Бобер, в яке прибули 23 жовтня 1942 року. Олександр Дяченко мешкав у таборі № 10, працював на хімічній фабриці № 254. Робота була тяжкою і шкідливою: розвантажували вагони із вапном по вісім годин на день. Пробувши там упродовж двох років, Олександра Андрійовича 25 жовтня 1944 евакуювали у складі інших робітників до м. Варнденбург. Мешкав у таборі «Іда», а працював у шахтах по 9 годин на добу. До нестерпних умов роботи додавались ще й знущання німецьких майстрів-наглядачів. Олександр Дяченко не витримав такого ставлення та вдарив німецького майстра у відповідь. Через це його заарештували та за тиждень помістили до концтабору Гросс-Розен [23, арк. 20]. Наталя Кулішова (Високопільский район Херсонської області) у 1944 році в районі м. Інсбрук (Австрія) була заарештована за участь у підпільній організації та відправлена до концтабору Равенсбрюк [24, с. 88].

Після ув'язнення у нацистських концтаборах остарбайтери потрапляли у нелюдські умови рабської праці, зазнавали особистих знущань та ставали свідками численних масових вбивств солдатами СС бранців різних національностей, їх смертей від голоду та хвороб, будували надсекретні об'єкти Третього рейху, не раз дивились в очі смерті.

Андрій Микитович Андрющенко взимку 1944 року потрапив до концтабору Нойєнгамме, де працював до весни 1945 року. У кінці квітня 1945 року в'язнів залізницею відправили у портове місто. Там перевантажили на пароплав, який перед виходом у море простояв у акваторії бухти

упродовж трьох днів. Бранцям повідомили, що їх везуть на якийсь острів, де й залишать напризволяще [21, арк. 62зв]. Проте згодом на корабель з в'язнями налетіла союзна авіація та сильно їх розбомбила. Цього ж дня уцілілих звільнили [21, арк. 63]. Вочевидь, Андрій Микитович став безпосереднім свідком трагедії затоплення кораблів «Кап-Аркона» і «Тільбек» з невільниками центрального концтабору Нойєнгамме, 7 тис з яких були знищені ударами британської авіації третього травня 1945 року у Любекській бухті неподалік від м. Нойштадт. У результаті атаки союзних бомбардувальників живими лишились близько 450 в'язнів [25]. Серед уцілілих виявився й Андрій Андрющенко.

Петро Іванович Слонь потрапив до концтабору Нойєнгамме у квітні 1943 року. Прибувши на місце, бранці побачили дротяні загородження з електричною напругою. У таборі був каторжний режим. Гумові палиці регулярно «ходили по головах» ув'язнених. Німецькі та польські в'язні (Капо – автор), які сиділи у таборі вже по 10-15 років, з ненавистю забивали «руських» невільників. Новоприбулі працювали на болотах, навантажували та розвантажували пісок.

У концтаборі Нойєнгамме Петро Слонь пробув на карантині лише 17 днів, а далі його відправили залізницею до концтабору Дрютте поблизу Брауншвейга (імовірно, мова йде про концтабори Ватенштедт-Дрютте-Зальцгіттер – автор). За його спостереженнями, там мордувалось близько 5000 ув'язнених. У таборі людей заїдали воші, через численні катастрофи гинуло багато людей. Із тієї партії (400 душ), з якою прибув до концтабору і Петро Слонь, живими лишилось тільки 52 чоловіки. Виснажених людей, які не могли рухатись, на роботу і назад водили чи носили по 7-10 побратимів. Про страшну експлуатацію людей, голод серед в'язнів свідчить той факт, що до ув'язнення Петро Іванович важив 73 кг, а на час звільнення з концтабору – лише 49 кг. Більше того, мав проблеми зі слухом після нанесення йому побоїв одним із німецьких Капо, а після удару прикладом по спині – ще з хребтом. У зв'язку з цим два тижні пролежав у лазареті.

У 1945 році частину в'язнів у відкритих вагонах повезли до Гамбурга. Але залізничні колії на шляху були пошкоджені, тому потяг зупинився на станції Целле. О 17.00 годині ешелон потрапив під бомбардування союзної авіації. Всі бранці кинулись тікати хто-куди. Багатьох застрелили на місці, чимало загинуло від авіударів або згоріли від вибуху цистерн з пальним, що стояли поруч. Петро Слонь й сам отримав опіки руки та шиї, проте йому вдалось втекти до лісу, а через декілька днів натрапити на англійську розвідку [22, арк. 67].

Пощастило вижити і Миколі Рибальченку, який близько року перебував в лабетах декількох концтаборів з надзвичайно високим рівнем смертності. Після арешту у Берліні у травні 1944 року його ув'язнили у концтаборі Бухенвальд, де він тяжко працював чорноробом з облаштування доріг з 19 травня по 9 листопада 1944 року. Потім переведений до концтабору Дора (Дора-Міттельбау – автор) [19, арк. 3], на території якого працював звичайним робітником у тунелі №36 до початку квітня 1945 року [19, арк. 6]. Як відомо, у таких підземних цехах розміщувалось надсекретне виробництво «оружия возмездия» – ракет ФАУ-1 та ФАУ-2, з використанням яких нацисти сподівались змінити хід бойових дій на свою користь.

У зв'язку з наближення американських військ 1 квітня 1945 року Микола Георгійович разом з частиною інших в'язнів евакуйований до іншого сумновідомого своєю смертністю концтабору Берген-Бельзен, де і був звільнений військами союзників 15 квітня 1945 року [19, арк. 5зв].

Леонід Красніков через свою зухвалу поведінку на допитах у гестапо потрапив у липні 1942 року до концтабору Маутхаузен, у якому працював на каторжних роботах у каменоломнях до весни 1944 року [18, арк. 25]. Цей табір був єдиним на теренах Третього рейху, який згідно нацистської класифікації належав до III категорії. Ув'язнення у ньому слугувало фактично смертним вироком для його бранців, оскільки до нього направляли арештантів, які «не підлягали перевихованню» для їх «знищення через працю» [26, с. 559-560]. Згодом переведений до концтабору Гузен II, де продовжив гарувати у кам'яному кар'єрі до квітня 1945 року, працював також під землею, де розміщувався авіаційний завод: людей змушували свердлити отвори у стінах для закладання вибухових речовин, бо німці планували підірвати все виробництво через наближення американських військ [18, арк. 25; 25зв]. Мова йде про надсекретний завод «Гірський кришталь» (Bergkristall), який був призначений для виробництва ультрасучасних винищувачів-бомбардувальників Мессершмітт Ме. 262 (на той час – перші у світі реактивні літаки) [27].

У вересні 1943 року Олександр Андрющенко (Снігурівський район Миколаївської області) утік із шахти поблизу м. Гальберг та встиг з товаришами пройти за 10 днів близько 150 км. 27 вересня їх заарештували жандарми у лісі та відправили до тюрми м. Бреслау. Там просиділи до 30 жовтня 1943 року, звідки всіх відправили до концтабору

Гросс-Розен. Концтабір розташовувався у горах, а на його території знаходилось двадцять житлових бараків і п'ять – для лазарету. Табір був обнесений колючим дротом у два ряди, через який пропускався електричний струм. Серед в'язнів було чимало представників різних національностей. На той час у концтаборі перебувало близько 12 тис людей, проте порядкові номери доходили до 50 тис. Робочий день тривав з 6-ї ранку до 8-ї вечора. Годували дуже погано: один раз на день суп з брюкви, в обід 300 г хліба [28, арк. 1; 1зв]. Усі в'язні працювали у каменоломнях – підривали каміння у горах.

У зв'язку з наближення Радянської армії Олександр Савелійович 10 червня 1944 року у складі 250 молодих в'язнів радянського та польського походження переведений до Австрії у концтабір Гузен I. Цей концтабір був вже великий: 31 барак, з яких 5 – для лазарету. Територія концтабору була не тільки оточена колючим дротом, а й кам'яним муром заввишки 2 м і товщиною стін 70 см. У цьому концтаборі Олександр Андрющенко працював у каменоломнях, де здійснювали підривні роботи. Усі ув'язнені сиділи без обмеження строку – «до кінця війни» [28, арк. 2] та піддавались регулярним тортурам та різним способам знищення: людей вішали, стріляли, морили голодом, топили у діжках з водою, душили газом, били палками, посилали на електричні дроти, спалювали живими у крематоріях та ін. [28, арк. 2зв].

Олександр Андрющенко згадував цікаву деталь, що цей табір також охороняли і 250 «росіян-есесівців» [28, арк. 2], які планували звільнити їхній концтабір за місяць до приходу американських військ. Але їх наміри видав «западник» із Західної Білорусі, тому усіх заарештували та ізолювали в окремому будинку під охороною. За тиждень до звільнення союзними військами цієї території їх всіх розстріляно. Крім того, були знищені ще п'ять «росіян» і один німець, які працювали в крематорії, щоб вони не змогли повідомити про кількість людей, спалених у період з 1942 по 5 травня 1945 року [28, арк. 2зв].

За спостереженнями Олександра Савелійовича у концтаборах Маутхаузен, Гузен I, Гузен II за весь період війни нараховувалось понад 150 тис в'язнів. Станом на п'яте травня 1945 року живими залишилось тільки 35 тис. Проте навіть цю кількість людей нацисти планували знищити шляхом підриву, попередньо загнавши усіх у бомбосховище, але не встигли через наближення союзних військ [28, арк. 3].

На долю Олександра Дяченка випали жахи концтабору Гросс-Розен (Польща), до якого потрапив у листопаді 1944 року за побиття німецького майстра. Усіх в'язнів коротко підстригли, дали смугасту робу з намальованими на спині та на картузі хрестами. Олександр Дяченко отримав персональний номер 87717. У концтаборі в'язнів били батогами чи кабелем просто так, вішали і палили «руських» людей у крематоріях, крім того, знищували також єврейське населення.

Олександр Андрійович перебував там лише один місяць, а згодом його у складі 150 в'язнів перевезли до концтабору Райхенбах (мабуть, йдеться про м. Райхенбах-ім-Фогланд – автор), у якому утримувалось 12 тис. євреїв. Новоприбулі невільники спали у кам'яному бараку на цементній підлозі. Людей постійно били палками, ганяли на роботу. Через такі нелюдські умови 93 чоловіки вмерло. Олександр Дяченко був звільнений шостого травня 1945 року радянськими військами [23, арк. 20зв].

Кошмар концтаборів Аушвіц, Гросс-Розен, Бухенвальд довелося пройти і Коваленку Валентину Тимофійовичу. У 1942 році через невдалу втечу цивільного примусового працівника відправили до концтабору Аушвіц, де загалом він пробув 1 рік та 4 місяці. За час перебування тільки у цьому концтаборі отримав 185 ударів палицею: 25 ударів отримав за те, що поділився своїм пайком хліба з товаришем, який сидів у бункері; 84 удари через те, що під час розвантаження картоплі із вагонів, крав та передавав її радянським військовополоненим; 30 ударів – бо не зняв шапку перед солдатом СС; 15 ударів – за дружбу та розмови з військовополоненими [20, арк. 1зв]; 40 палиць – бо попався на очі коменданту концтабору Крамеру (мова йде про Йозефа Крамера – автор), коли той був не в гуморі.

У своїх спогадах називав імена табірних садистів, яких боялись всі в'язні. Один із них – Борецький, інший – Вайс. Якщо під час зустрічі з ними в'язень не встигав стати по команді «струнко» чи не зняв правильно шапку при цих «особах», такого в'язня гнали до самого крематорію, де жорстко били або й вбивали, а потім спалювали нещасного. Пригадував, що коли у блоці хоча б одна людина хворіла на тиф, то всіх в'язнів з того блоку (500-800 чоловік) спалювали у крематорії, щоб не поширювалась епідемія. За найменшу спробу втечі – вішали. У крематоріях щоденно спалювали 20-30 тисяч.

Годували приречених бранців дуже погано: 700 г баланди і 200 г хліба, у якому було лише 20% борошна, а решта – каштан та тирса з дерева [20, акр. 2]. Працювали від темна до темна. Уранці і ввечері відбувалась виснажлива перевірка, так що стояли

дві-три години по команді «струнко», знявши шапки, а то й всю ніч, а вранці – знову до роботи.

Через наближення фронту до концтабору Аушвіц, частину працездатних в'язнів, серед яких був і Валентин Коваленко, евакуювали до концтабору Гросс-Розен, в якому довелось пропрацювати ще шість місяців. У зимовий період на вулиці тягав віз зі сміттям зранку до вечора босий і лише в одному тоненькому арештантському «костюмі». З наближенням фронту до Гросс-Розена в'язнів перевезли до концтабору Бухенвальд, де пробув один місяць. У дорогу людей вивозили у вагонах, набитих по 100-120 чоловік у кожному. Упродовж чотирьох діб в'язням не давали ні їсти, ні пити. Після такої «мандрівки» із 1700 осіб вижило лише 200, з яких зрештою залишилось 110. Цих людей розкидали по різних командах Бухенвальда. На роботу Валентин Коваленко не ходив, так як на той час вже не міг сам стояти на ногах, тому весь час ховався у бараку. Десятого квітня в'язнів вивели з табору. Валентина Коваленка вели під руки два його товариша, з якими вночі йому вдалось десь сховатись до приходу союзних військ [20, арк. 2зв].

Наталя Кулішова (Херсонська область) за допомогу радянським підпільникам була заарештована у м. Інсбрук (Австрія) у вересні 1944 року [24, с. 88]. На допитах у гестапо пробула близько місяця. Згодом відправлена до штрафтабору Ембах. Коли жінок привезли туди, надворі вже лежав сніг, а вони були лише в демісезонних туфлях. Навкруги табір був оточений колючим дротом. Коли Наталя Михайлівна зайшла до бараку, одразу відчула холод і сирість. Усередині нікого ще не було – всі працювали, а повернулись лише пізно ввечері напівбосі та голодні.

Розпочались страшні будні. З кожним днем [29, арк. 6зв] ставало все гірше. Погода ставала холоднішою, взуття не давали, а босих жінок продовжували ганяли на роботу. Осіння погода: дощ, багнюка, сніг, а люди змушені зранку і до пізнього вечора тяжко працювати, отримуючи мізерну порцію їжі. Інколи повертались до бараку мокрі, але просушити одяг не було де. Уранці знову змучені йшли на роботу мокрими.

Усі штрафники отримали на груди залізні номери, а на спину – одну червону смужку. Хто не носив – запроторювали до бункера (холодну), хто не підкорювався наказам – отримував 25 ударів батогом, а потім – карцер.

У таких реаліях штрафного табору Наталя Кулішова мордувалась рівно три місяці. Приблизно шостого грудня 45 жінок пригнали з роботи, розмістили у маленькій кімнаті та зачитали за списком прізвища, серед яких була й Наталя Михайлівна. Увечері прийшов перекладач і каже: «Вас завтра будуть відправляти. Куди – я не знаю. Але знаю, що на фабрику. Будете працювати без нагляду як і всі». Коли жінки це почули, то повірили не одразу. Проте, коли дозволили зняти персональні номера, зірвати стрічки зі спини, то в ув'язнених з'явилась примарна надія на порятунок. Але близько 22-ї години людей знову зачинили у камері та нікуди без наглядача не відпускали. Лише тоді жінки зрозуміли, що їх відвезуть до концтабору.

Уранці близько п'ятнадцяти озброєних поліцейських погнали усіх до вокзалу. Упродовж тригодинного очікування на потяг страшно замерзли, оскільки були напівроздягнуті [29, арк. 7]. Коли підійшов потяг і жінок завели до вагону, там побачили аналогічних бранців (іншу партію везли з тюрми м. Інсбрука). У вагоні Наталя Михайлівна зустріла своїх подруг, які розповідали, як їх допитували. Одна з них – Дуся Царьова (з Великоолександрівського району Херсонської області) показала їй своє тіло, спину: обличчя, спина та руки були дуже побиті.

У вагоні поневолені отримали мізерний пайок (1 кг хліба, 300 г маргарину) на три доби. Зголоднілі дівчата з'їли отримані продукти за два дні. Проте їхати довелось не три доби, а понад п'ять. У Берліні жінок із залізничних тюремних вагонів повели до метро, яким їхали близько 20 хвилин. Потім знову пересадка на потяг. Частина гестапівців залишалась у Берліні, інші – охороняли їх до самого табору.

Опівдні всю партію ув'язнених привезли до м. Фюрстеберг (концтабір Равенсбрюк – автор). Звідти люди йшли ще близько 7 км зовсім голодними. Коли побачили перші групи ув'язнених, вишикуваних у колонах по п'ять чоловік під охороною наглядачки СС, зрозуміли, що скоро будуть «на місці» [29, арк. 7зв]. Чим далі йшли новоприбулі, тим більше зустрічали ув'язнених. Вони просили хліба, підбігаючи до жінок, а їх били і заганяли назад до строю. Ті в'язні, що йшли колонами, були вже не люди, а скелети, обтягнуті шкірою – це були мертві душі. Вони запитували, чи далеко Радянська армія. Але Наталя Михайлівна та інші після трьохмісячного ув'язнення у штрафтаборі та одного місяця тюрми у гестапо самі нічого не знали.

Коли нову партію привели до концтабору, люди побачили перед собою високу стіну, обгороджену багатьма рядами дроту під електричним струмом. Зайшовши на територію, моментально почули запах спаленого волосся і неприємний людський сморід. На питання що це, у відповідь

почули, що це сморід з крематорію, де спалюють трупи. Наталя Михайлівна дізналась, що вдень помирало близько 200-300 осіб. Жінки одразу звернули увагу на два великих кам'яних крематорії, біля яких поруч стояла шибениця. Вони дуже злякались і подумали, що звідси вже ніколи не вийдуть живими.

Одразу усіх повели до бані, біля якої знаходився великий натовп. Звідти витягували мертвих та непритомних людей. Згодом підійшла черга митись групі, у якій перебувала Наталя Кулішова. У них відібрали речі та наказали зняти одяг. Натомість їм привезли смугасту робу з хрестами на спині і на грудях. Роздягнутих жінок в одному взутті повели до бані, де зістригли волосся [29, арк. 8]. Потім погнали під холодну воду. Оскільки на дворі лежав сніг, люди замерзли, ніхто не хотів йти митись. Через це їх били палками і силою заганяли під крани. Опісля по черзі отримували привезену робу. Пройшовши відповідні «процедури» та отримавши нове «вбрання», жінки не впізнавали одна одну: коротке волосся, дехто одержав одяг дитячого розміру, а дехто – надмірно великий. Усі стали схожими на тих в'язнів, які вже перебували у Равенсбрюці. Неотримавши головні убори, жінки тряслись від холоду, на них замерзали краплі нестертої води.

Потім поневолених привели у так званий блок, де загнали до умивальника та дали по маленькій кружці вонючої брюкви. Проте таку «страву» жінки одразу вилили до ящика. Через таку зухвалість їх попередили, що, мовляв, скоро будете раді й таким харчам. Так воно й трапилось згодом. Кожного дня бранці отримували тричі на день цю смердючу брукву та 200 г хліба, у якому було 40% жолудів, близько 30% дерев'яної тирси і лише 30% борошна. Після з'їдання такого хліба люди не могли дихати від болі у шлунку та майже всі страждали на дизентерію. Ув'язнені вмирали як від цієї хвороби, так і від голоду та холоду.

Незабаром поневолені отримали персональні номери. Наталя Кулішова мала власний – 98209. За її спостереженнями, наявна у концтаборі нумерація продовжувалась аж до 114 000 чоловік: без виключення одні жінки і діти різних національностей [29, арк. 8зв].

У концтаборі Равенсбрюк щоденний підйом розпочинався о 4-й, інколи о 6-й годині ранку. Спочатку проводився так званий «апель» (перевірка кожного блоку окремо): в'язні мусили з 4-ї до 9-ї години ранку стояти по команді «струнко». Хто заворушиться – дуже били гумовою палицею по голові. На шикування виганяли абсолютно всіх (і босих, і хворих). Категорії ув'язнених були різні: німкені, які вже сиділи тривалий час; покарані за релігію – носили знак розрізнення трикутних зеленого кольору, за політику – червоного кольору, за крадіжку – фіолетового кольору і т.ін.[1] У блоці поміщалось близько 2 тис людей, які спали на потрійних нарах. На один матрац претендувало по три–чотири чоловіки.

Після «апеля» гнали на роботу та били, якщо хтось чинив опір. На думку в'язнів, цей табір, на території якого були заводи, фабрики та інші підприємства, тягнувся на 35 км. Чекаючи у черзі сніданку чи обіду, отримували чимало ударів батогом, без яких не обходилась жодна «трапеза».

Щоранку з бараків виносили по десять мертвих осіб, серед яких були ще фактично живі, але дуже знесилені від голоду люди, які не могли самі рухатись. Незважаючи на це, їх також відправляли в крематорій.

Одного разу трапився такий випадок. Близько 2000 молодих жінок відібрали, посадили на потяг та повезли у невідомому напрямку рити протитанкові рови. В обід робітниць загнали до якогось телятника, зачинили ворота та стали робити перевірку, під час якої з'ясувалось, що одна з них відсутня. Усіх одразу підняли на ноги та позбавили обіду. Наказали добровільно повідомити про відсутню особу та погрожували побиттям батогом усіх підозрілих, доки не дадуть необхідну інформацію [29, арк. 9]. Проте ніхто не повідомив. Тоді наглядачі вибрали п'ять жінок і перед усіма в'язнями показово побили невинних аж до крові. Зрештою, наглядачі висунули вимогу: якщо у концтаборі недорахуються ув'язненої особи, то вказаній групі в'язнів не дадуть їсти доти, доки не вони «здохнуть». Згодом з'ясувалось, що та відсутня дівчина заховалась у концтаборі, тому й не рила шанці з усіма.

У цьому «жіночому пеклі» Равенсбрюка Наталя Кулішова пробула чотири місяці. Потім частину в'язнів (2000 осіб) завантажили у маленькі товарні вагони по 70 чоловік у кожному, видали сухпай на три доби та повезли у невідомому напрямку. Звичайно, цей хліб та маргарин «ушел» за два дня, а їхати прийшлось упродовж шістьох діб без води у тисняві, і люди змушені були навіть стояти. До місця призначення доїхало лише 1800 чоловік, решта 200 – померли дорогою від голоду та спраги.

Як з'ясувалось, в'язнів перевезли до концтабору Маутхаузен (Австрія). Одразу всіх повели до бані, дали трохи «їжі». На той час у людей від

1 Так вказано у спогадах. Насправді, зелений вінкель носили особи, покарані за кримінальні злочини, фіолетовий – свідки Ієгови.

голоду вже темніло в очах. Упродовж місяця перебували на карантині, а потім їх возили на роботу до міста Амштеттен, яке щодня бомбардували союзники.

У м. Маутхаузен розміщувалась вузлова станція. Загалом туди привезли 3 тис чоловіків-в'язнів і згадану групу з Равенсбрюка у кількості 1800 осіб, які щоденно відривали завалені у результаті авіабомбардувань житлові будинки, витягували звідти людей, носили дошки на вокзал та ін.

Одного дня в обідню перерв, об 11.30, подано сигнал повітряної тривоги. Людей довго шикували [29, арк. 9зв] у колону. Доки розставляли охорону, літаки, побачивши такий натовп людей, почали наносити стрімкі авіаудари. Через це в'язні не встигли сховатись у лісі. У той день союзна авіація здійснила 24 авіанальоти. Бранці раділи, що нацистам не дають пощади, але водночас висловлювали жаль з приводу в'язнів, які загинули від бомбардувань. Коли повітряна атака скінчилась і стало тихо, з'ясувалось, що разом із німецькою охороною загинуло й багато в'язнів: повні підводи вбитих і поранених. Уцілілі в'язні йшли змучені та страшні колона за колоною. Того разу німцям вдалось підбити один штурмовик союзної авіації. Екіпаж приземлився на парашутах, але його зловили та провели мимо в'язнів, які стали свідками події. Ті льотчики дивились на в'язнів із жахом (мабуть, усвідомили, що наробили – автор). Загалом картина була страшною: все місто у вогні та диму. Уцілілих в'язнів привели назад до концтабору, а поранених та вбитих одразу повезли до крематорію.

Після побаченого у Наталії Кулішової та її подруг промайнула тільки одна думка – неодмінно тікати під час наступних виходів на роботу. Незабаром трапилась така нагода: під час попереджувальної тривоги зчинилась така паніка, що, змішавшись у натовпі, тікали і німці, і в'язні. Поліцай боявся стріляти по невільниках (бо поряд бігли німецькі громадяни), тому лише два рази вистрелив у повітря, але ніхто не відреагував. Тоді він продовжував услід кричати «рус тута» і вказував на бомбосховище. Проте люди переважно бігли у гори чи до лісу, де було надійніше. Серед шістьох втікачів була й Наталя Кулішова [29, арк. 10]. Відбігши на відстань близько 2-х км, почали себе упорядковувати: зірвали з рукавів номери, закопали кружки, у яких отримували обід. Хрести намагались знищили ще у концтаборі: шкребли їх ножем і терли, доки вони стали менш помітними, а крейдою замазали «для близиру». До вечора дістались до р. Дунай, відійшовши від Амштеттена на 15 км. Там зустріли одну австрійку та запитали у неї, де поблизу знаходяться «російські» дівчата. Вона повідомила, що поруч є лише чоловічий табір. Втікачі вирішили йти туди з офіційною версією, що вони прийшли з Відня, бо там неможливо було працювати через постійні авіанальоти. Зустрівши «руських» хлопців, повідомили, що їх документи, одяг та всі речі згоріли під час бомбардувань. Ті пообіцяли влаштувати їх до бауерів на роботу. Жінки розчулились, побачивши, що хлопці «свої», тому вирішили розповісти правду про своє горе. Проте чоловіки одразу злякались [29, арк. 10зв] і не дозволили їм переночувати. Вони порадили йти далі, бо втікачки знаходились неподалік Амштеттена, і їх могли повернути, а разом з ними постраждали б і хлопці за переховування ув'язнених. У дорогу жінкам назбирали хліба і 30 марок.

Жінки придумали собі нові імена, заплатили якомусь старому австрійцю гроші і той перевіз їх на другий берег р. Дунай. У своєму вбогому вбранні змогли дійти до невеличкого містечка, проте помітили, що за ними вже певний час їхав якийсь «наці». Через деякий час побачили озброєного військового. Не тікали, бо він би перестріляв їх, а продовжували спокійно йти далі по двоє [29, арк. 11]. Він їх наздогнав та запитав документи. Компанія втікачів пояснювала, що втекли з Відня від авіабомбардувань, а їх документи згоріли. Їх повели до гестапо та вчинили допит. Цікавились, на якій вулиці стояв їх табір, як називалась фірма, де вони працювали у Відні та ін. Звичайно, жінки не змогли відповісти на ці питання, тому їх посадили до камер та повідомили, у понеділок відвезуть на біржу праці і, можливо, дадуть роботу, якщо з ними «розберуться».

Просидівши три дні в тюрмі, у визначений день їх повезли до м. Санкт-Пельтен, що знаходилось на відстані близько 50 км від Відня (насправді 65 км – автор). Усіх шістьох жінок вулицями повели до однієї великої будівлі, на якій замість напису «Біржа праці» побачили напис «Дирикцон-полицай». Там їх по одинці допитували, «ставили під сантиметр», розглядали риси обличчя, колір волосся [арк. 29, арк. 11зв], родимки, власне, всі «процедури», які вже проходили, коли вперше потрапили до концтабору. Тільки тоді жінки зрозуміли, що їх життя на волосині, бо поліція могла з'ясувати, що вони втекли з концтабору. На допитах жінки все ж стояли на своєму, що вони втекли з Відня, але вказати ні назву фірми, ні вулиці не могли, аргументуючи тим, що не знали німецької мови. Жінки шукали різні способи, щоб врятуватись. Наприклад, розповідали про режим дня примусових працівників, заборону виходити з

табору після шостої вечора та ін. Але «хитре гестапо» їм не повірило та запроторило до підвалу, де дівчата сиділи три дні без будь-якої їжі. Мали лише «вонючу воду», що стояла там довгий час. Такі допити та погрози тривали ще певний період. Жінки були переконані, що їм вже «кінець». Проте незабаром ситуація змінилась, бо з'ясувалось, що Червона армія захопила Відень. Гестапівці дуже заметушились від цієї новини. Вони не знали, що робити: день і ніч палили папери, у містечку було багато народу та ін. Лише через це жінкам вдалось вижити, а 14 квітня 1945 року їх звільнила Радянська армія [29, арк. 12].

Таким чином, аналіз архівних документів особового походження засвідчує, що основними причинами втрати цивільними працівниками свого статусу та подальшого їх ув'язнення у концтаборах Третього рейху були: належність у минулому до комуністичної партії, наявність близьких родичів, які були радянськими активістами; антинацистська політична активність під час перебування на примусових роботах (участь у підпільних групах, усна агітація тощо); невдалі спроби індивідуальних чи колективних втеч; смілива поведінка чи індивідуальна непокора моральному та фізичному приниженню (побиття майстрів, охоронців); системні крадіжки продуктових товарів, речей та ін. Через специфіку досліджуваних его-документів, автору не вдалось наразі віднайти інформацію про ув'язнення примусових працівників за антисоціальну поведінку (одностатеві відносини, проституція тощо), за статеві стосунки між представниками «арійської раси» та остарбайтерами, сповідування заборонених у Третьому рейху релігій. Проте, безсумнівно, такі випадки були.

Шанси невільників вижити в умовах рабської праці зводились практично до нуля. Спогади очевидців розкривають антилюдський режим утримання та фізичної експлуатації бранців у нацистських концтаборах, масові вбивства, смертність серед людей через виснаження, хвороби, голод і холод, у результаті довгих транспортувань та ін. Частині наших земляків вдалось пройти пекло найбільш сумновідомих концентраційних, а також таборів смерті, довелось будувати секретні об'єкти, стати свідками тих подій, учасники яких завчасно були приречені на смерть. Лише через доленосний збіг обставин, швидкі наступи Радянської чи союзних армій людям вдалось урятуватись.

Важливо, що архівні его-документи дозволяють персонізувати загальну статистику в'язнів з СРСР, що часто фігурує у дослідженнях, у тому числі виокремити та реконструювати долю конкретних невільників концтаборів – колишніх примусових працівників з України. Для виведення даних необхідно започаткувати загальнонаціональний науковий проект, сформувати регіональні колективи істориків, які б за кілька років вивчення наявного комплексу архівних документів змогли б зрештою дати відповідь про кількість українських примусових працівників, які пройшли нацистські концтабори.

Перспективи подальших досліджень: поглиблення регіональних наукових студій з реконструкції мікроісторій українських примусових працівників, які потрапили до нацистських концентраційних таборів.

Джерела та література

1. Пам'ять заради майбутнього: з історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 1 / Ред.-упоряд. О.Гаца та ін. Київ: КМЦ «Поезія», 2001. 563 с.

2. Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах - остарбайтерах и бывших узниках фашизма / ред. кол.: Г.С. Сарибеков [и др. Херсонское областное отделение Всеукраинского союза узников-жертв нацизма. Херсон: Херсонский гос. техн. ун-т, 2002. 137 с.

3. Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 2 / Ред.-упоряд. О. Гаца та ін. Київ, 2005. 763 с.

4. Памяти жертв – в назидание живым: материалы и документы о херсонцах-остарбайтерах и бывших узниках нацизма / Сост. Л.Н. Чиркова. Херсон: ХНТУ, 2005. 200 с.

5. Истерзанная юность: сборник воспоминаний / Укр. нац. фонд «Взаимопонимание и примирение». Николаев: Изадтельство Ирины Гудым, 2005. 112 с.

6. Книга Памяти Украины: Николаевская обл. / Обл. редкол.: С.Н. Карцев (председатель), Л.Н. Сушко (руководитель рабочей группы) и др. Т. 12. Николаев: Изд-во «Илион», 2007. 512 с.

7. Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 3 / Заг. ред. М. Демидова. Київ: Фенікс, 2008. 464 с.

8. Книга Памяти Украины: Николаевская обл. / Обл. редкол.: А.Н. Гаркуша (председатель), Л.Н. Сушко (руководитель рабочей группы) и др. Т. 13. Николаев: ООО «Фирма «Илион», 2008. 512 с.

9. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали міжнародної наукової конференції 2-4 червня 2006 р. Київ: Парламенське вид-во, 2008. 336 с.

10. За гранью человечности. Судьбы остарбайтеров в дневниках и воспоминаниях / Сост. В.В. Чернявский, В.В. Животовская. Николаев: Илион, 2017. 220 с.

11. Юрій Щур. Юліан Войнович («Володимир Окулярник», «Ярослав Степовий») // Націоналістичний портал: офіційна сторінка. 2018. 13 квітня. URL: http://ukrnationalism.com/history/3169-yulian-voitovych-volodymyr-okuliarnyk-yaroslav-stepovyi.html

12. Мирослава Іваник. Тріумф Людини: українські в'язні концтаборів Третього Райху // ZBRUČ: офіційна сторінка. 2018. 8 травня. URL: https://zbruc.eu/node/79545

13. Бернхард Штребель. «Баба з рушницею» як образ ворога: військовополонені червоноармійки у концентраційному таборі Равенсбрюк // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 89-102.

14. Данильчук В.Р. Українські остарбайтери: 1941-1947 рр. (на прикладі Рівненської області): Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Волинський національний університет. Луцьк, 2011. 17 с.

15. Чернявський В.В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941-1945 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / – Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. Миколаїв, 2013. 246 с.

16. Турчин Т.Р. Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941-1953 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2017. 254 с.

17. Мармілова О.С. Джерела до вивчення історії остарбайтерів з Донетччини: Дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний ун-т імені Василя Стуса. Вінниця, 2018. 297 с.

18. Державний архів Миколаївської області (Далі – ДАМО). Ф.Р.5859. Оп.1. Спр.11327. 29 арк.

19. ДАМО. Ф.Р.5859. Оп.1. Спр.18527. 7 арк.

20. ДАМО. Ф.Р.2083. Оп.1. Спр.434. 2 арк.

21. Державний архів Херсонської області (Далі – ДАХО). Ф.Р.4033. Оп.1. Спр.18. 191 арк.

22. ДАМО. Ф.Р.2083. Оп.1. Спр.541. 98 арк.

23. ДАМО. Ф.Р.2083. Оп.1. Спр.540. 93 арк.

24. Погорєлов А. Від саботажу до збройної боротьби: опір остарбайтерів Південної України на території Третього райху в 1942-1945 рр. // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. 2019. № 3 (25). URL: https://vim.gov.ua/pages/_latest/ua/

25. Трагедия корабля «Кап Аркона» // Мемориал концлагеря Нойенгамме: официальная страница. URL: http://www.offenes-archiv.de/ru/ausstellung/cap-arcona.xml

26. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. 784 с.

27. The Gusen Branch Camp // Mauthausen Memorial: офіційна сторінка. URL: https://www.mauthausen-memorial.org/en/History/The-Mauthausen-Concentration-Camp-19381945/The-Gusen-Branch-Camp

28. ДАМО. Ф.Р.2083. Оп.1. Спр.357. 3 арк.

29. ДАМО. Ф.Р.2083. Оп.1. Спр.534. 12 арк.